

Magdalena Lewicka

Nuska ze zbiorów Muzeum Historycznego w Białymstoku : identyfikacja, klasyfikacja, charakterystyka

Nurt SVD 51/2 (142), 78-91

2017

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Nuska ze zbiorów Muzeum Historycznego w Białymstoku. Identyfikacja, klasyfikacja, charakterystyka

Nuska from the Białystok Museum of History.

Identification, classification, characteristics

Magdalena Lewicka

magdalewicka@umk.pl

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Doktor nauk humanistycznych, kierownik Pracowni Języka i Kultury Arabskiej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu; arabistka i islamoznawca; absolwentka arabistyki i islamistyki na Wydziale Orientalistycznym Uniwersytetu Warszawskiego, zarządzania i administracji w Instytucie Handlowym na Uniwersytecie w Damaszku oraz Szkoły

Języka Arabskiego dla Obcokrajowców w Damaszku i Kairze; członek Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego, Polskiego Towarzystwa Religioznawczego, Polskiego Towarzystwa Neofilologicznego, Polskiego Towarzystwa Tłumaczy Przysięgłych i Specjalistycznych, Union Européenne des Arabisants et Islamisants. Prowadzi badania naukowe w zakresie islamistyki i arabistyki, kitabistyki oraz glottodydaktyki.

Przedmiotem niniejszego opracowania jest analiza tekstologiczno-filologiczna nowej, rękopiśmiennej nuski ze zbiorów Muzeum Historycznego w Białymstoku¹. Cel, który legł u podstaw pracy

¹ Na temat kolekcji tatarianów w zbiorach Muzeum Historycznego w Białymstoku zob. L. Lesisz, *Kolekcja szczególnej troski – tatariana w zbiorach Muzeum Historycznego*, „Rocznik Białostocki”, t. 19, 2014, s. 35-59; też, *Tatariana w zbiorach Muzeum Historycznego w Białymstoku*, „Rocznik Tatarów Polskich”, t. 6, 2000, s. 235-240; też, *Tatariana w zbiorach Muzeum Historycznego w Białymstoku*, [w:] A. Bartosz (red.), *Polska egzotyka w polskich muzeach. Materiały*

badawczej autorki, stanowi natomiast dokonanie odczytu i transkrypcji zapisów obecnych we wskazanym manuskrypcie, a następnie identyfikacja oraz charakterystyka jego treści, z uwzględnieniem przekładu oryginalnego tekstu na język polski.

Analizowany materiał źródłowy reprezentuje jeden z rodzajów tatarskich ksiąg rękopiśmiennych, składających się na bogaty dorobek piśmienniczy Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej: WKŁ)², którego rozwój i jedyny w swoim rodzaju charakter nierozdzielnie związane są z historią osadnictwa ludności tatarskiej na tych terenach³. Piśmiennictwo to, które rozkwitło pod wpływem ożywienia duchowego doby renesansu i reformacji, a w chwili obecnej stanowi

z konferencji zorganizowanej przez Centrum Kultury Romów w Tarnowie i Muzeum Okręgowe w Tarnowie. Tarnów 1-2 października 1998, Tarnów 2000, s. 215-223; L. Lesisz, K. Radłowska, *Tatar monuments in the Collection of the Historical Museum in Białystok*, [w:] B. Biedrońska-Słota, M. Ginter-Frołow, J. Malinowski (eds.), *The Art. Of the Islamic World and the Artistic Relationships Between Poland and Islamic Countries*, Kraków 2011, s. 283-290.

² Za jedno z pierwszych dzieł uznaje się przekład Koranu z II połowy XVI wieku, który zgodnie ze znaną w islamie zasadą *i'ğāzu*, niedopuszczającą dokonywania przekładów Świętej Księgi, przybrał formę tefsiru (ar. *tafsīr* komentarz, wyjaśnienie), zaś momentem zamykającym proces formowania się i rozwoju tatarskiej twórczości rękopiśmiennej był schyłek wieku XVIII. Tematyce piśmiennictwa Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego poświęcone są liczne publikacje. Z monografii zbiorowych zob. G. Czerwiński, A. Konopacki (red.), *Estetyczne aspekty literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów (od XVI do XXI w.)*, Białystok 2015; A. Drozd, M.M. Dziekan, T. Majda, *Katalog Zabytków Tatarskich. Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich*, Warszawa 2000; S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, Warszawa 1938; J. Kulwicka-Kamińska, Cz. Łapicz (red.), *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*, Toruń 2013; J. Kulwicka-Kamińska, Cz. Łapicz (red.), *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Teoria i praktyka badawcza*, Toruń 2015; M. Lewicka, Cz. Łapicz, *Tatarzy polscy – adoptowani do narodu*, „Litteraria Copernicana”, t. 18, nr 2, 2016, s. 5-10.

³ Zagadnienie osadnictwa tatarskiego na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego poruszają autorzy wielu prac, z monografii na uwagę zasługują: P. Borawski, *Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1986; K. Grygajtis, *Osadnictwo Tatarów gospodarskich w Wielkim Księstwie Litewskim XIV-XVIII w.*, Gdańsk 2003; A. Kołodziejczyk, *Rozprawy i studia z dziejów Tatarów litewsko-polskich i islamu w Polsce w XVII-XX wieku*, Siedlce 1997; S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy...*, dz. cyt.; J. Talko-Hryncewicz, *Muślimowie, czyli tak zwani Tatarzy Litewscy*, Kraków-Dębniaki 1924; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII-XVIII w.*, Warszawa 1989; tenże, *Tatarzy w Polsce i Europie. Fragmenty dziejów*, Pułtusk 2008; tenże, *Z historii Tatarów polskich 1794-1944. Zbiór szkiców z aneksami źródłowymi*, Pułtusk 2002.

najważniejszą i najbogatszą część tatarskiej spuścizny kulturowej, uznane zostało za zjawisko szczególne, swoisty fenomen, któremu przypisuje się ogromną wartość duchową, literacką, kulturową. Ów fenomen zawiera się w niezwykłym połączeniu elementów z pozoru przeciwstawnych, a jednak doskonale współgrających tak w życiu społecznym, jak i w twórczości literackiej Tatarów polsko-litewskich, mianowicie – orientalnej kultury islamu z kulturą chrześcijaństwa.

Pierwiastki dwóch różnych kultur, religii i tradycji wzajemnie się przenikają zarówno na płaszczyźnie tekstologicznej, jak i językowej tatarskich zabytków rękopiśmiennych, bowiem ich główne cechy (obok rękopiśmienności i anonimowości autorów⁴) stanowią: wielojęzyczność (warstwa orientalna: języki arabski⁵ i turecki, rzadziej perski;

⁴ Anonimowość, jako cecha typowa dla wszystkich literatur rękopiśmiennych, charakterystyczna jest także dla omawianych ksiąg tatarskich, w odniesieniu do których znane są zaledwie dwa imiona autorów: Hodyna (Kitab z 1645 roku) i Urjasz syn Ismaila (Tefsir datowany na 1686 rok), w odróżnieniu od kopistów, którzy zwykle ujawniali swe nazwiska w kolofonach. Z całą pewnością – mając na uwadze doskonałą znajomość arabszczyzny i innych języków orientalnych oraz ogólną erudycję twórców tatarskich ksiąg, wynikającą z zakresu ich pracy, w tym kompilacji i adaptacji tekstów o proveniencji słowiańskiej i bliskowschodniej – byli to przedstawiciele intelektualnej elity tatarskiej społeczności. Co istotne w tym kontekście, brak możliwości ustalenia ich danych, a co za tym idzie anonimowy charakter tatarskiej twórczości, implikuje znaczne utrudnienie w procesie chronologizacji, która opierać się może jedynie na przesłankach pośrednich (analizie filologicznej i tekstologicznej, datowaniu kolejnych odpisów ksiąg, kontekście historycznym, socjologicznym itd.). Wokół autorów i kopistów tatarskich ksiąg rękopiśmiennych zob. A. Drozd, *Arabskie teksty liturgiczne w przekładzie na język polski XVII wieku*, Warszawa 1999, s. 36-37; tenże, *O twórczości literackiej Tatarów w dobie staropolskiej*, [w:] *Tatarzy w Europie i na świecie. Materiały z ogólnopolskiej sesji naukowej*, maszynopis, Poznań 1995, s. 37; tenże, *Piśmiennictwo Tatarów polsko-litewskich (XVI-XX w.). Zarys problematyki*, [w:] A. Drozd, M. M. Dziekan, T. Majda, *Katalog Zabytków Tatarskich...*, dz. cyt., s. 24-25, 33-34; A. Konopacki, *Autorzy, kompilatorzy, kopisci – rzecz o rękopisach tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] Cz. Łapicz, J. Kulwicka-Kamińska (red.), *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Teoria i praktyka badawcza*, Toruń 2015, s. 271-286; S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy...*, dz. cyt., s. 192-196, 207-208; J. Kulwicka-Kamińska, *Przekład terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu na tle biblijnej tradycji translatorskiej*, Toruń 2013, s. 57-58.

⁵ Arabska warstwa językowa nie została dotąd poddana głębszym analizom poza publikacją Drozda (*Arabskie teksty liturgiczne...*, dz. cyt.), wszystkie dotychczasowe badania skoncentrowane były na obecnych w rękopisach językach słowiańskich. Prace w tym zakresie podjęła autorka niniejszego artykułu. Zob. M. Lewicka, *Arabic Linguistic Layer of the Writings of the Tatars of the Grand Du-*

warstwa słowiańska: polszczyzna północnokresowa w początkowym stadium jej powstawania, język starobiałoruski), znaczne zróżnicowanie tematyczne (warstwa orientalna: mużulmańskie piśmiennictwo komentarzowe, fabularne, dewocyjne, liturgiczne, pouczające, magiczno-prognostyczne, warstwa słowiańska: adaptacje fragmentów bądź całych tekstów literatury judeochrześcijańskiej, utwory fabularne pochodzenia staropolskiego)⁶, wreszcie element najbardziej wyróżniający tę literaturę, czyli sposób notacji, polegający na wyłącznym zastosowaniu alfabetu arabskiego do zapisu tekstów składających się na zawartość ksiąg⁷.

chy of Lithuania as Exemplified by Tafsir of Alytus, [w:] A. Bednarczyk, M. Kubarek, M. Szatkowski (red.), *Traditional Orient, Modern Orient. Literary Studies*, Toruń 2015, s. 37-67; też, *Identyfikacja i analiza tekstologiczno-filologiczna arabskiej warstwy językowej s. 478-485 Tefsiru z Olity (1723 r.)*, [w:] G. Czerwiński, A. Konopacki (red.), *Estetyczne aspekty literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów (XVI-XXI w.)*, Białystok 2015, s. 107-132; też, *Z badań nad piśmiennictwem Tatarów polsko-litewskich. Arabska warstwa językowa Tefsiru z Olity (1723)*, [w:] A. Abbas, A. Maśko (red.), *W kręgu zagadnień świata Arabskiego*, Poznań 2015, s. 417-433.

⁶ W zawartości tatarskich ksiąg rękopiśmiennych wyróżnić można dwa, zróżnicowane według kryterium autorstwa, rodzaje tekstów: pierwszą grupę stanowią teksty w języku polskim i białoruskim tworzone, kompilowane, adaptowane i tłumaczone przez Tatarów, drugą zaś teksty w językach orientalnych, zapożyczone z języków wschodnich. Szerzej na temat zawartości tatarskich ksiąg rękopiśmiennych z uwzględnieniem klasyfikacji tekstów i ich źródeł, inspiracji oraz zapożyczeń staropolskich zob. A. Drozd, *Piśmiennictwo Tatarów...*, dz. cyt.

⁷ Ów sposób notacji, bazujący na posługiwaniu się alfabetem arabskim do zapisu zarówno tekstów warstwy orientalnej, jak i słowiańskiej, stanowił nawiązanie do kultury piśmienniczej przede wszystkim o charakterze religijnym, obecnej w świecie islamu. O przyjęciu alfabetu arabskiego w miejsce grafii słowiańskiej zdecydował szczególny szacunek, jakim darzono księgi religijne, bowiem wartość sakralna obejmowała nie tylko treść, ale i formę, a co za tym idzie wykorzystane w notacji litery, którymi spisany został Koran. Pismo arabskie funkcjonowało także poza tatarską literaturą rękopiśmienną, w tym w epigrafice nagrobnej, zdobnictwie sakralnym, nierzadko w piśmiennictwie prywatnym (korespondencja, dokumenty lub podpisy pod dokumentami), zwłaszcza że Tatarzy, mimo zatracenia na przestrzeni wieków doskonałej początkowo znajomości języków orientalnych, umiejętność posługiwania się pismem arabskim zachowali po wiek XX. Co szczególnie istotne w tym kontekście alfabet arabski musiał zostać przystosowany do zapisu tekstów słowiańskich, a mówiąc dokładniej do systemu fonologicznego tych języków poprzez wprowadzenie dodatkowych grafemów i zmianę wartości fonetycznej części liter zastanych. Szerzej na ten temat zob. A. Drozd, *Piśmiennictwo Tatarów...*, dz. cyt.; Cz. Łapicz, *Kitab Tatarów litewsko-polskich (paleografia, grafia, język)*, Toruń 1986.

Zgodnie z klasyfikacją tatarskiego piśmiennictwa proponowaną przez A. Drozda⁸, której podstawą jest kryterium treści i formy, zabytek poddany analizie w niniejszym artykule reprezentuje amulety, podobnie jak daławary⁹ i hramotki¹⁰.

⁸ A. Drozd, *O twórczości literackiej...*, art. cyt., s. 33-47. Pierwszą próbę dokonania klasyfikacji tatarskiej literatury rękopiśmiennej podjął J. Szynekiewicz (*Literatura religijna Tatarów litewskich i jej pochodzenie*, „Rocznik Tatarski”, t. 2, 1935, s. 138-139), wyodrębniając rękopisy Koranu, sufry, tedźwidy, tefsiry, kitaby, chamaili i daławary. Autorzy późniejszych opracowań podawali wymienione typy ksiąg, niektóre z nich – zwykle Koran i sufry – pomijając, jak choćby Łapicz (*Kitab Tatarów...*, dz. cyt., s. 65-67; *Z problematyki badawczej piśmiennictwa Tatarów białostockich*, [w:] I. Maryniakowa, E. Smułkowa (red.), *Studia językowe z Białostoczczyzny. Onomastyka i historia języka*, cz. 1, Warszawa 1989, s. 163), który do puli rękopisów włączył za to dodatkowo hramotki. Kolejne rodzaje piśmiennictwa tatarskiego dodał także Drozd (*Piśmiennictwo Tatarów...*, dz. cyt., s. 12), którego klasyfikacja, oparta na kryterium treści i formy, dzieli je na księgi podstawowe (rękopisy Koranu, kitaby, tafsiry, chamaili), księgi pomocnicze (tedźwidy, syfry, wokabularze), amulety (daławary, hramotki, nuski), tablice oraz muhiry. Typologię tę uzupełnia Jankowski (*Polish-Lithuanian-Belarusian Tatar Documents*, „Materialia Turcica”, vol. 24, 2003, s. 114-115), wskazując na konieczność poszerzenia wcześniejszych opisów rękopiśmiennej literatury tatarskiej o materiał epigraficzny (napisy nagrobne) oraz dokumenty, w tym pisma prawne i parafialne, a także korespondencję prywatną.

⁹ Daławary (tur. *du'ālar* modlitwy, zbiór modlitw) – są to zwoje modlitewne składane do grobu wraz ze zmarłym i najbardziej żywotne (bo funkcjonujące do dnia dzisiejszego) rękopisy tatarskie. Ich treść stanowią pisane w języku arabskim, niekiedy tureckim, wybrane sury i wersety Koranu (ar. *Al-Qur'ān*), zasady wiary (ar. *imān*), modlitwy pokutne (*tauba*) i zbawienne (*du'ā'*), których zadaniem jest wsparcie zmarłego w pozytywnym rozstrzygnięciu Sądu Ostatecznego (ar. *Yawm ad-Dīn*, *Yawm al-Ḥisāb*). Część główna (o długości 5-15 m i szerokości 8-15 cm), złożona w spłaszczony pakiet lub zwijana w rulon, układana jest na zwłokach po włożeniu ciała do grobu, natomiast części dodatkowe, tzw. nuski (ar. *nusha*) w postaci niewielkich karteczek z krótkimi formułami arabskimi, wkładane są zmarłemu do dłoni, na czoło, usta i piersi, zaś muhirczyki, nieco większe fragmenty, przybija się nad głową do desek, którymi wyklada się ściany grobu i zawiesza się na wysokości klatki piersiowej na prostopadle zatkniętym w ścianie grobu patyczku. Szerzej na ten temat zob. A. Drozd, *Piśmiennictwo Tatarów...*, dz. cyt., s. 14; A. Konopacki, *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XIX wieku*, Warszawa 2010, s. 152-153. Katalog daławarów: A. Drozd, M.M. Dziekan, T. Majda, *Katalog Zabytków Tatarskich...*, dz. cyt., s. 60-61.

¹⁰ Hramotki (brus. 'pismo', 'pisemko') – są to zwoje modlitewne noszone przez osoby żyjące i najliczniej, obok chamailów i daławarów, reprezentowane zabytki piśmiennictwa tatarskiego. Określane są również mianem daławarów, podobnie jak zwoje składane do grobu (wykonywane są w podobny sposób

Nuski (ar. *nusha* – „egzemplarz”, „rękopis”) są to tatarskie zabytki rękopiśmienne o charakterze zbliżonym do hramotek (*vide* przyp. 7), tj. zwojów modlitewnych noszonych przez osoby żyjące, w przeciwieństwie do zwojów składanych do grobów, tzw. dałwarów (*vide* przyp. 6). Określane niekiedy mianem duajek (ar. *du'ā'*), nuski mają kształt niewielkich karteczek z wypisanymi z chamaifów (*vide* przyp. 11) tekstami arabskich modlitw (ar. *du'ā'*), formuł lub figur magicznych (ar. *tilsam*) o przeznaczeniu ochronnym lub leczniczym. Noszone są w futeralikach zawieszanych przy różnych częściach ciała. Bywają też przybijane nad framugą i zakopywane przy progach domów¹¹.

Nuska, której opisowi poświęcony jest niniejszy artykuł, przechowywana jest od niedawna w zbiorach Muzeum Historycznego w Białymstoku, oddziale Muzeum Podlaskiego w Białymstoku. Jej pochodzenie nie zostało do chwili obecnej ustalone, podobnie jak datowanie (prawdopodobnie I połowa XX wieku) oraz dane autora/kopisty, które nie zostały odnotowane w kolofonie. Charakter pisma autora/kopisty jest jednolity i staranny (linie wierszy prowadzone równo), w zdecydowanej większości czytelny, wszystkie glosy zapisane są alfabetem arabskim, atramentem barwy czarnej. Papier jest pożółkły, miejscami poplamiony, w znacznym stopniu zniszczony, w wielu miejscach naddarty, przetarty na zgięciach, stąd zapisy są częściowo zdefektowane. Wąska kartka o wymiarach 7,0 cm x 20,5 cm jest złożona pionowo i podłużnie w ciasny pakiecik. Zapis jest jednostronny. Brak w nim obramowania, dzielenia i porządkowania tekstu oraz znaków interpunkcyjnych wskazujących na granice zdań czy ajatów. Jeśli chodzi o kategoryzację tekstu, na treść zabytku składają się modlitwy ochronne, charakterystyczne dla rękopisów tatarskich z grupy

i po zwinięciu w płaski pakiecik noszone w futeraliku zawieszonym pod prawym ramieniem), stąd podział na daławary pogrzebowe (grobowe) i daławary ochronne. W zawartości hramotek, których długość wynosi zwykle 2-6 m, a szerokość 4-12 cm, pojawiają się ochronne wersety koraniczne (ar. *ayāt al-Qur'ān*), zasady wiary (ar. *arkān ad-dīn*), modlitwy (ar. *du'ā'*) zapewniające odpuszczenie grzechów i pomyślność w życiu doczesnym, formuły i figury magiczne – talsimy (*tilsam*). Wśród daławarów ochronnych szczególną grupę stanowią hramotki dziecięce, wzbogacone o formuły chroniące przed chorobami i wręczane dzieciom podczas uroczystości nadawania imienia. Szerzej na ten temat zob. A. Drozd, *Piśmiennictwo Tatarów...*, dz. cyt., s. 15; S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy...*, dz. cyt., s. 263-268. Katalog hramotek: A. Drozd, M.M. Dziekan, Majda, *Katalog Zabytków Tatarskich...*, dz. cyt., s. 60-62.

¹¹ Charakterystyka nusek zob. A. Drozd, *Piśmiennictwo Tatarów...*, dz. cyt., s. 15. Katalog nusek: A. Drozd, M.M. Dziekan, T. Majda, *Katalog Zabytków Tatarskich...*, dz. cyt., s. 62.

amuletów, natomiast w warstwie językowej wskazać należy na język arabski w odniesieniu do całości zawartości tekstowej.

Dokonano transkrypcji tekstu¹², a za jej podstawę przyjęto system ISO (International Standardization Organization) stosowany w piśmiennictwie polskim o charakterze naukowo-arabistycznym. Przemawia za nim jego dokładność¹³, charakter międzynarodowy oraz zgodność z innymi opracowaniami arabistycznymi. U podstaw procesu transkrypcji analizowanego materiału leży charakterystyczny sposób notacji, pozostający cechą piśmiennictwa arabskojęzycznego (w wypadku rękopisów tatarskich stosowany jest rzadko), a mianowicie zapis nieuwzględniający pełnej wokalizacji. Oznacza to, że w tekście obecne są wyłącznie spółgłoski, samogłoski długie (ā, ū, ī) i dyftongi (ay, aw). Natomiast samogłoski krótkie (a, u, i), oznaczane sporadycznie w wymagających tego tekstach arabskojęzycznych (dla celów dydaktycznych i poprawnościowych) przy pomocy specjalnych znaków wokalizacyjnych (służących zarówno do zapisu samogłosek krótkich, jak też braku samogłoski lub podwojenia spółgłoski), umieszczanych nad literą bądź pod nią, obecne są jedynie w ostatnim wersie zabytku, co odnotowano w przypisie.

Tekst arabski podaje się w transkrypcji z zastosowaniem emendacji i koniektur (korekt), jakie pojawiły się w procesie ustalania zawartości treściowej i identyfikacji zepsuć. W tekście tłumaczenia na język polski nie wprowadza się znaków interpunkcyjnych i intonacyjnych, brak też znaków dla wydzielenia klauzul, bowiem zapis

¹² Tj. konwersji pisma, która polega na oddawaniu fonetycznym właściwości głosek oznaczanych literami jednego alfabetu za pomocą systemu ortograficznego innego alfabetu, w przeciwieństwie do transliteracji, która określana jest jako oddawanie znaków (grafemów) jednego alfabetu za pomocą znaków (grafemów) innego alfabetu, bez uwzględnienia fonetycznych właściwości głosek oznaczonych przez znaki (grafemy) w alfabecie transliterowanym. Zastosowanie transkrypcji, która oznaczać ma „oddawanie fonetyczne właściwości głosek”, budzi pewne wątpliwości, badacze nie potrafią bowiem w chwili obecnej odtworzyć owej realizacji fonetycznej (realnego brzmienia) arabskich tekstów u tatarskiej społeczności, gdyż wiadomo, iż z biegiem czasu coraz silniej sławizowano słowa modlitw arabskich i tureckich, przystosowując je do fonetyki polskiej oraz białoruskiej.

¹³ Litery łańskie uzupełnione są dodatkowymi znakami z uwagi na zróżnicowanie głosek arabskich i każda z nich oznacza jedną głoskę arabską, podczas gdy w transkrypcji tzw. uproszczonej jedna litera alfabetu łańskiego może oddawać kilka głosek arabskich, a niektórych z nich nie uwzględnia w zapisie, co w warstwie artykulacji implikuje utrudnienia w wymowie i zakłócenie komunikacji, zaś w warstwie notacji uniemożliwia odwrotność procesu, retranskrypcję, tj. powrót to oryginalnego tekstu.

w manuskrypcie nie zawiera znaków granicznych. Cyfra arabska oznacza numer kolejnego wiersza w rękopisie.

- 1: a'ūdu bi-l-lāhi min-a š-šaytāni r-raġīm bi-smi l-lāhi
- 2: r-raḥmāni r-raḥīm wa-in yakādu llađina kafarū layuz-
- 3: liqūnaka bi-absārihim lammā sami'ū d-đikra
- 4: wa-yaqūlūna innahu la-maġnūnun wa-mā huwa illā
- 5: đikrun li-l-'alamīn wa-lā ḥawla wa-lā quwwata
- 6: illā bi-l-lāhi l-'aliyyi l-'azīm a fa-min ḥādā
- 7: l-ḥadīt ta'ġabūna wa-tađḥakūna
- 8: wa-antum sāmīdūna l-yawma 'alaykum
- 9: am ḥasibta anna ašḥāba al-kahfi wa-r-raqīmi
- 10: kānū min ayātinā 'aġaban wa-lā ḥawla
- 11: wa-lā quwwata illā bi-l-lāhi l-'aliyyi l-'azīm
- 12: bi-smi l-lāhi r-raḥmāni r-raḥīm idā s-samā' in
- 13: šaqqat li-rabbihā wa-ḥuqqat a lam našraḥ laka
- 14: šadraka wa-rafa'nā laka đikraka wa-lā
- 15: ḥawla wa-lā quwwata illā bi-l-lāhi l-'aliyyi
- 16: l-'azīm šaḥḥaḥa šaḥḥun 'anhu wa-wađa'nā
- 17: 'anka wizraka l-lađī anqađa
- 18: zahraka wa-rafa'nā laka đikraka wa-mā
- 19: ramayta id ramayta wa-lākinna l-llāha ramā
- 20: wa-li-yubliya al-mu'minūna minhu balā
- 21: 'an ḥasanan bi-smi l-llāhi r-raḥmāni r-raḥīmi qul
- 22: man yakla'ukum bi-l-layli wa-bi-n-nahāri
- 23: min-a r-raḥmān bal hum 'an đikri rabbihim mu'riđūn
- 24: bi-raḥmatika yā arḥama ar-raḥīmīn wa-l-ḥamdu
- 25: li-l-llāhi rabbi l-'ālamīn bi-smi l-llāhi
- 26: r-raḥmāni r-raḥīm inna l-llāha wa-malā
- 27: 'ikatahu yuṣillūna 'alā nabīyyi
- 28: yā ayyuhā l-lađīna amanū ṣallū
- 29: 'alayhi wa-sallamū taslīman
- 30: bi-smi l-llāhi r-raḥmāni r-raḥīm
- 31: bi-smi l-llāhi wa-bi-l-llāhi lā ġāliba
- 32: lā ilaha illā l-lāh muḥammadun rasūlu
- 33: l-lāh

- 1: uciekam się do Boga przed ukamienowanym szatanem w imię Boga
- 2: Miłosiernego Litościwego zaprawdę ci którzy nie wierzą go-
- 3: towi są wywrócić cię swoimi spojrzeniami kiedy słyszą napo-
- mnienie

- 4: mówią zaprawdę on jest opętany lecz to nie co innego jak tylko
- 5: przypomnienie dla światów nie ma mocy ani siły
- 6: jak tylko w Bogu Najwyższym Nieskończonym czyż nie
- 7: zdumiewa was ta mowa śmiejecie się
- 8: i wy się zabawiacie dziś na was
- 9: czy ty sądzisz że mieszkańcy groty i Ar-Rakim
- 10: są czymś osobliwym wśród naszych znaków nie ma potęgi
- 11: i siły jak tylko w Bogu Najwyższym Nieskończonym
- 12: w imię Boga Miłosiernego Litościwego kiedy niebo
- 13: się rozerwie i będzie posłuszne swojemu Panu czyż nie otwar-
liśmy twojej
- 14: piersi czyż nie rozgłosiliśmy Twojej sławy nie ma
- 15: mocy i siły jak tylko w Bogu Najwyższym
- 16: Nieskończonym prawda została potwierdzona czyż nie zdję-
liśmy
- 17: z ciebie twego brzemienia, które przytłaczało
- 18: ci plecy czyż nie rozgłosiliśmy Twojej sławy to nie
- 19: ty rzuciłeś kiedy rzuciłeś lecz to Bóg rzucił
- 20: aby doświadczyć wiernych doświadcze-
- 21: niem pięknym w imię Boga Miłosiernego Litościwego powiedz
- 22: kto uchroni was w ciągu nocy i dnia
- 23: przed Miłosiernym lecz oni przeciwnie odwracają się od napo-
mnienia swego Pana
- 24: twoim miłosierdziem o Najłaskawszy z łaskawych dzięki
- 25: Bogu Panu Światów w imię Boga
- 26: Miłosiernego Litościwego zaprawdę Bóg i Jego anio-
- 27: łowie błogosławią proroka
- 28: o wy którzy wierzycie módlcie się
- 29: za niego i pozdrawiajcie pozdrowieniem pokoju
- 30: w imię Boga Miłosiernego Litościwego
- 31: w imię Boga i w Bogu Niezwyciężonym
- 32: nie ma bóstwa prócz Boga Mahomet jest posłańcem
- 33: Boga

Na płaszczyźnie tekstologicznej należy wskazać na zawartość badanego materiału, w przeważającej części złożoną z wersetów koranicznych bądź ich fragmentów (niekiedy zepsutych): S. 68,51 („Pióro”; wersy 2-5); S. 53,59-61 („Gwiazda”; wersy 6-8); S. 18,9 („Grota”; wersy 9-10); S. 84,1-2 („Rozerwanie”; wersy 12-13); S. 94,1 („Otwarcie”; wersy 13-14); S. 94,4 („Otwarcie”; wers 14); S. 94,2-3 („Otwarcie”; wersy 16-18); S. 94,4 („Otwarcie”; wers 18); fragment

ajatu 17 S. 8 („Łupy”; wersy 18-21); S. 21,42 („Prorocy”; wersy 21-23); S. 33,56 („Fracje”; wersy 26-29).

Modlitewno-ochronna funkcja nusek znajduje odzwierciedlenie w warstwie stylistyczno-językowej analizowanego zabytku. I tak formą podawczą tekstu jest monolog obrzędowy skierowany do Boga, nacechowany modalnie (woluntatywny i ekspresywny), zaś dominantą stylistyczną formuliczność na płaszczyźnie semantycznej, u podstaw której legła frazeologia muzułmańska ukształtowana przez teksty źródłowe islamu, Koran i tradycję. W analizowanym materiale występują następujące formuły, tj. gotowe zestawy słowne, wyrażenia, frazy, zwroty regularnie używane w tych samych kontekstach, charakterystyczne dla tekstów o religijnej proveniencji: *basma* (ar. *basma*) – fraza *Bi-smi l-lāhi r-rahmāni r-rahīm*: „W imię Boga Miłosiernego, Litościwego” (wersy: 1-2, 12, 21, 25-26, 30, 31); *taawwuz* (ar. *ta’awwud*) – fraza *A’ūdū bi-l-lāhi min-a š-šaytāni r-raġim*: „Uciekam się do Boga przed przekętym szatanem” (wers 1); *haukala* (ar. *hawqala*) – fraza *Lā hawla wa-lā quwwata illā bi-l-lāhi l-’aliyyi l-’aẓim*: „Nie ma siły i potęgi jak tylko w Bogu Najwyższym Nieskończonym” (wersy: 5-6, 11, 14-15); *hamdala* (ar. *hamdala*) – fraza *Al-Ĥamdu li-l-lāh*: „Chwała niech będzie Bogu” (wersy: 24-25); tzw. piękne imiona Boga (wersy: 2, 3, 6, 11, 12, 15, 21, 26, 30); fraza obecna w wielu wersetach koranicznych i formule wyznania wiary (ar. *šahāda*) *Lā ilāha illā huwa*: „Nie ma boga jak tylko On” (wersy: 32-33).

W warstwie językowej wskazać można na następujące cechy analizowanego zabytku: mieszanie zapisu długich i krótkich samogłosek; brak litery *alif* w wygłosie czasowników (a w konsekwencji 3. osobie l. poj. zamiast 3. osobie l. mn.), które nie są uwzględniane w artykulacji, ale obligatoryjne w notacji; wymienny zapis liter *tā’ marbūta* i *tā’ maftūha* w wygłosie, mimo wyraźnej zasady określającej stosowanie tej pierwszej w odniesieniu do l. poj. i tej drugiej w odniesieniu do l. mn., prawdopodobnie interferencja z języka tureckiego i/lub perskiego, w których obecna jest tego rodzaju niestandardowa ortografia; błędna notacja znaku hamza, który jest zapisywany samodzielnie lub na podpórce w postaci liter *alif*, *yā’* lub *wāw*; błędny zapis (mieszanie, pomijanie) znaków wokalizacyjnych (w postaci kropek zapisywanych nad bądź pod literą i służących rozróżnianiu fonemów); pomijanie lub podwajanie w zapisie pojedynczych liter bądź ciągów liter; przeniesienie wyrazu do kolejnego wersu, które nie ma zastosowania w języku arabskim (interferencja z łaciny).

Ani warstwa językowa, ani zawartość treściowa zabytku nie dostarczają wskazówek chronologizujących, nie pozwalają także na określenie pochodzenia tekstów obecnych w manuskrypcie,

bowiem charakter modlitewny determinuje charakterystyczne cechy stylu – formuliczość i schematyzm, a co za tym idzie brak zróżnicowania treściowego rękopiśmiennych ksiąg tego rodzaju powstających w różnym czasie i na różnych obszarach. Trudność w datowaniu i umiejscowieniu w przestrzeni geograficznej zawartości treściowej analizowanej nuszki pogłębia dodatkowo język – klasyczna arabszczyzna, ustabilizowana już w pierwszych wiekach islamu i funkcjonująca w jednakowej formie na obszarze całego świata muzułmańskiego¹⁴.

Funkcjonowanie w środowiskach tatarskich ksiąg rękopiśmiennych należących do kategorii amuletów, w tym przede wszystkim nusek i hramotek, związane było/jest z praktykami magicznymi Tatarów WKL¹⁵ proveniencji zarówno bliskowschodniej (tureckiej i arabskiej), jak i chrześcijańskiej, wynikającymi z wierzeń w złośliwe duchy, dziny¹⁶ i fiereje¹⁷, przed których działaniem chronić mają różnego rodzaju zaklęcia oraz określone czynności zalecane przez tzw. fałdziejów i siufkaczy. Ich szczegółowy opis zawierają obecne przede wszystkim w chamaiłach teksty prognostyczne charakteryzujące praktyki wróżbiarskie – tzw. fały¹⁸, oparte na rozmaitych metodach mantycznych, w tym wróżeniu z tekstu koranicznego (fał alkuranowy), zachowań zwierząt – np. kruków (fał krukowy), liter alfabetu (fał abdzedowy, fał alifowy) czy wreszcie z gwiazd (fał siedmio-, dwunastoplanetny)¹⁹.

¹⁴ Szerzej na temat rozwoju arabszczyzny i arabskiej sytuacji językowej zob. M. Lewicka, *System arabskiej notacji i transliteracji*, [w:] Cz. Łapicz, J. Kulwicka-Kamińska, *Tefsir...*, dz. cyt., s. 101-137.

¹⁵ Wokół praktyk magicznych Tatarów WKL zob. M. Aleksandrowicz, *Legandy, znachorstwo, wróżby i gusła ludu muzułmańskiego w Polsce*, „Rocznik Tatarski”, t. 2, 1935; S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy...*, dz. cyt.; M.M. Dziekan, *Magia i tradycje ludowe Tatarów polsko litewskich*, [w:] A. Drozd, M. M. Dziekan, T. Majda, *Katalog Zabytków Tatarskich...*, dz. cyt., s. 44-47; I. Radziszewska, *Chamaity jako typ piśmiennictwa...*, dz. cyt., s. 231-251.

¹⁶ Dżinn (ar. *ǧinn*) – demon, duch dobry lub zły (J. Kulwicka-Kamińska, *Przekład terminologii...*, dz. cyt., s. 50-51; S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy...*, dz. cyt., s. 281; I. Radziszewska, *Chamaity jako typ piśmiennictwa...*, dz. cyt., s. 242; W.P. Turek, *Słownik zapożyczeń pochodzenia arabskiego w polszczyźnie*, Kraków 2001, s. 185).

¹⁷ Fierej (ar. *fariyy*) – zły duch (M.M. Dziekan, *Magia i tradycje...*, art. cyt., s. 45; J. Kulwicka-Kamińska, *Przekład terminologii...*, dz. cyt., s. 54; S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy...*, dz. cyt., s. 281; I. Radziszewska, *Chamaity jako typ piśmiennictwa...*, dz. cyt., s. 241).

¹⁸ Fał (ar. i tur. *fa'ıl*) – wróżba, omen, przepowiedanie, wróżenie (M.M. Dziekan, *Magia i tradycje...*, art. cyt., s. 45; J. Kulwicka-Kamińska, *Przekład terminologii...*, dz. cyt., s. 53; I. Radziszewska, *Chamaity jako typ piśmiennictwa...*, dz. cyt., s. 231; W.P. Turek, *Słownik zapożyczeń...*, dz. cyt., s. 190).

¹⁹ M. Aleksandrowicz, *Legandy, znachorstwo...*, dz. cyt., s. 372; S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy...*, dz. cyt., s. 288; M.M. Dziekan, *Magia i tradycje...*, art. cyt., s. 45-46.

U podstaw sporządzania nusek legło przekonanie o ich ochronnej mocy. Miały też one pełnić funkcję dwojakiego rodzaju – z jednej strony pozwalały ludziom zdrowym ustrzec się działania związanych z nimi fierejów, z drugiej natomiast zapewniały uzdrowienie tym, którzy ulegli ich złej mocy i szkodliwym działaniom. Do metod magiczno-leczniczych, uwalniających od owych szkód, należało składanie ofiar ze zwierząt, a także noszenie na szyi zapisanych ich krwią daławarów, odczytywanie modlitw oraz dmuchanie na chorego, picie wody z zanurzoną w niej odpowiednią formułą modlitewną bądź obmywanie nią ciała chorego, palenie zawierającego magiczne formuły talizmanu i „okurzanie” nim chorego, zakopywanie w miejscach przebywania złych duchów kartek z określonymi modlitwami, wreszcie noszenie na plecach, przywiązywanie do prawej lub lewej ręki karteczek z formułami magicznymi pisanymi w alfabecie arabskim²⁰.

Treść nusek, które należało nosić przy sobie, zakopać pod progiem domu bądź zawiesić nad jego framugą, by ustrzec się przed szkodliwym działaniem złych duchów lub uwolnić od wywołanych przezeń schorzeń, nie była ściśle ustalona, zawarte bowiem w chamałkach informacje nie zawierały nazw owych modlitw i formuł. Mogły one przybierać formy kombinacji arabskich liter i pionowych kresek, zdań bądź ciągów wyrazowych, wreszcie określonych wersetów koranicznych czy stałych fraz charakterystycznych dla muzułmańskich obrzędów (tj. basmala, hamdala, haukala, taawwuz itd.). Na zawartość talizmanów, niejednorodnych w treści i układzie, składało się zazwyczaj kilka lub kilkanaście członów, bardzo często logicznie ze sobą niepowiązanych, przy czym część z nich obecna jest niemal we wszystkich nuskach (i hramotkach), inne zaś występują niezwykle rzadko. Do najczęściej spotykanych elementów treściowych owych magiczno-leczniczych amuletów należą: basmala, słowo Allāh, imiona i przyimoty Allāha (tzw. piękne imiona Boga), imiona proroków arabskich i hebrajskich, aniołów, archaniołów, kalifów prawowiernych, nazwy świętych ksiąg, cytaty z Koranu, haukala, pieczęć Mahometa, zaklęcia, tajemnicze litery Koranu, kombinacje cyfr, liter, kresek pionowych oraz znaków o nierozpoznanym brzmieniu. Część z nich obecna jest w opisywanym w niniejszym artykule materiale badawczym, którego identyfikacja i opis zachowania legły u podstaw potwierdzenia kategoryzacji tekstu oraz sklasyfikowania zabytku jako nuski.

Powyższe wnioski mają charakter kolejnych już ustaleń w zakresie arabskiej warstwy językowej tatarskich manuskryptów.

²⁰ Szerzej na ten temat zob. M.M. Dziekan, *Magia i tradycje...*, art. cyt.

Służyć one będą jako punkt wyjścia do dalszych analiz na płaszczyźnie filologicznej, tekstologicznej oraz translatorycznej z uwzględnieniem transkrypcji, co umożliwi prace nad nimi nie tylko arabistom, ale także przedstawicielom innych nauk (choćby historykom, religio- i kulturoznawcom). Omówiony tu materiał stanowić może podstawę do badań porównawczych, zestawienia z innymi, zachowanymi do chwili obecnej, nuskami i amuletami, a w szerszej perspektywie – do oglądu i analiz całości tatarskiej twórczości rękopiśmiennej, która – jak powiedziano wyżej – jest szczególnie wartościowym źródłem nie tylko dla rozważań o charakterze filologicznym, ale także do badań interdyscyplinarnych, w tym historycznych, etnograficznych, kulturo- i religioznawczych²¹.

~•~

MAGDALENA LEWICKA

**Nuska ze zbiorów Muzeum Historycznego w Białymstoku.
Identyfikacja, klasyfikacja, charakterystyka**

Streszczenie

Przedmiotem rozważań niniejszego artykułu jest nowy, do chwili obecnej nieopodany opisom, materiał badawczy w postaci nuski ze zbiorów Muzeum Historycznego w Białymstoku. Celem była analiza tekstologiczno-filologiczna wymienionego zabytku z uwzględnieniem transkrypcji, identyfikacji treści i przekładu na język polski. Analizowany materiał źródłowy reprezentuje jeden z rodzajów tatarskich ksiąg rękopiśmiennych, składających się na bogaty dorobek piśmienniczy Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego, którego rozwój i jedyne w swoim rodzaju charakter nierozzerwalnie związane są z historią osadnictwa ludności tatarskiej na tych terenach. Piśmiennictwo to, które rozkwitło pod wpływem ożywienia duchowego doby renesansu

²¹ Wokół kitabistyki i stanu badań zob. A. Drozd, *Arabskie teksty...*, s. 14-17; M. Konopacki, *Piśmiennictwo Tatarów polsko-litewskich w nauce polskiej i obcej*, „Przegląd Orientalistyczny”, t. 3, 1966, s. 193-204; J. Kulwicka-Kamińska, *Przekład terminologii...*, dz. cyt., s. 29-36; Cz. Łapicz, *Kitab...*, dz. cyt., s. 10-15; I. Radziszewska, *Chamaity jako typ piśmiennictwa...*, dz. cyt., s. 15-20; I. Synkova, *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego: przegląd bibliograficzny i zagadnienia źródłoznawcze (w j. ros.)*, [w:] Cz. Łapicz, J. Kulwicka-Kamińska (red.), *Tefsir Tatarów...*, dz. cyt., s. 203-212; M. Lewicka, *The Literature of the Tatars of the Grand Duchy of Lithuania – Characteristics of the Tatar Writings and Areas of Research*, „Journal of Language and Cultural Education”, vol. 4, no 1, 2016, s. 3-27.

i reformacji, a w chwili obecnej stanowi najważniejszą i najbogatszą część tatarskiej spuścizny kulturowej, uznane zostało za zjawisko szczególne, swoisty fenomen, któremu przypisuje się ogromną wartość duchową, literacką i kulturową.

Słowa kluczowe: analiza tekstologiczno-filologiczna, kitabistyka, nuski, rękopisy tatarskie, Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego.

MAGDALENA LEWICKA

**Nuska from the Białystok Museum of History.
Identification, classification, characteristics**

Abstract

Nuska from the Białystok Museum of History has never been researched. This article is the first exploration of one of the prime examples of the Tatar literature, dating back to the times of the Grand Duchy of Lithuania and blooming Tatar settlements. That literature especially flourished during the Renaissance and Reformation. Today Tatars ascribe to it tremendous cultural and spiritual value. The author performs a philological analysis of the text, taking into account transcription, content identification and translation into Polish.

Keywords: studying kitabs, Tatar manuscripts, Tatars of the Grand Duchy of Lithuania, nuski, philological analysis of the text.